

Evangélikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700)

Szerkesztette és a jegyzeteket írta H. Hubert Gabriella, a szövegeket Vadai István, a dallamokat Ecsedi Zsuzsanna rendezte sajtó alá, Budapest, Balassi Kiadó, 2016 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 17), 1222 (733 + 489) l.

A kötet szerkesztője, H. Hubert Gabriella a protestáns gyülekezeti énekeskönyvekről már több fontos dolgozatban értekezett; ő írta a pontos és informatív jegyzeteket. A szövegkritika elméletének és magyar nyelvű gyakorlatának most talán legjobb hazai szakértője, Vadai István gondozta a szövegeket, kereste, összevetette és rögzítette azok változatait. Mindketten munkatársai voltak (ennek már harminc esztendeje) a 16. századi magyar vers repertóriumát összeállító kutatócsoportnak (*Répertoire de la poésie hongroise ancienne* [Ad corpus poeticarum, collection dirigée par Léon ROBEL], Direction: Iván HORVÁTH assisté par Gabriella H. HUBERT, ont coopéré à ce travail: Zsuzsa FONT, János HERNER, Etelka SZÖNYI, István VADAI, I–II, Paris, 1992). Tudom, emlékszem is rá, akkor sokat dolgoztak, esetenként vitáztak, de mindenképpen fölényes szakmai ismereteket szereztek e nagyszabású, máig mérvadó és a további kutatást inspiráló vállalkozás teljesítése közben. (Innen tudjuk, hogy a 16. századi magyar nyelvű verseknek több mint egyharmada – pontosabban 415 darab – gyülekezeti ének, további szerepüknek és használatunknak vizsgálata tehát már itt körvonalazódott.) A dallamokat (kottákkal együtt) Ecsedi Zsuzsanna kereste meg és közölte minden feltehető esetben. Ecsedi Zsuzsanna Luther énekeinek a magyar nyelvű evangélikus énekeskönyvekben való előfordulásairól írta DLA-disszertációját: a 24 Luther-éneket együtt vizsgálta a dallamok

és szövegek mintegy öt évszázados (16–20. század) változásaival (*Luther-énekek a magyar evangélikus énekeskönyvekben*, Bp., Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, 2006 [Egyházzenei Doktori Disszertációk, 3].

A hosszú távú munkára (az anyaggyűjtés és a kritikai szövegközlés előkészítése mintegy másfél évtizedig tartott) a legfontosabb szakembereket sikerült tehát megnyerni. A vállalkozás igazán rendkívüli: egy egész évszázad (főleg ismeretlen szerzőktől származó) evangélikus és református gyülekezeti énekeit összegyűjteni, rögzíteni, forrásait megkeresni és dallamaikkal együtt közölni nagy teljesítmény. Az előkészület mintegy másfél évtizede alatt születtek természetesen előtanulmányok, szakmai kontrollra számító mutatóanyagok, amelyek közül szerintem egy 2003-as konferencia-előadás a legkonkrétabb (H. HUBERT Gabriella, *A 17. századi gyülekezeti énekek műfaji kérdései = A magyar költészet műfajai és formái a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, [SZTE], 2005, 119–125). Itt fontos műfaji kérdésekről volt szó, H. Hubert Gabriella ugyanakkor be is jelentette az RMKT 17. századi 17. kötetét: referált a forrásokról, azok jellegéről (az evangélikusoknál és a reformátusoknál pl. nem is létezett még a 17. században sem egyházzilag szabályozott énekeskönyv), bemutatta a módszert és a várható eredményeket. 2016 tavaszán végül köszönthettük a kötetet: megjele-

nése szakmai siker és egyúttal jelentős egyházi esemény. A belső címlapon, id. Lucas Cranach híres Luther-portréjának montázsa felett azt olvassuk, hogy a kötetet a Magyarországi Evangélikus Egyház *Reformáció és nemzet* tematikus évének (2016) ajánlják a szerkesztők. Jövőre lesz a reformáció kezdetének 500. évfordulója, több konferencia, ünnepi rendezvény emlékezik majd erre világszerte, de ezek sorában ez a kötet szerintem mostanáig a legméltóbb hazai emlékmű.

Tizenhetedik kötetéhez érkezett az 1952-ben megszervezett, első kötetével 1959-ben jelentkező nagy vállalkozás, a Régi Magyar Költők Tára 17. századi sorozata. Nem szólnék most arról, milyen előzmények sürgették a sorozat elindítását, mert azok mind jól ismertek. Csupán arra emlékeztetnék, hogy a 16. századi sorozatot nemcsak folytatni tervezték akkor (1990 óta sikerült is folytatni négy fontos kötettel), hanem egyenesen újra kiadni gondolták: „a XVII. századi énekanyag kiadását nem lehet halogatni és hogy ennek a munkának az elvégzése jelenleg még sürgetőbb feladat, mint a XVI. századi sorozat befejezése, illetve az eddigi kötetek újrakiadása” (*A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1959 [Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 1], 7).

A 17. századi sorozat 17. kötetének előkészítéshez és sajtó alá rendezéséhez megnyert OTKA-pályázatot az Evangélikus Országos Könyvtár fogadta be; a szerzők meg is köszönték a támogatást. De tutatnál több hazai és külföldi intézmény, illetve kolléga neve szerepel még a köszönetnyilvánításban, ahonnan és akiktől segítséget, másolatokat és adatokat kap-

tak munkájukhoz. Nem is lehetett ezt a rendkívüli vállalkozást másképpen, csak is nagyon szoros együttműködéssel megtervezni és elvégezni. Mert az itt közölt 255 evangélikus és református énekvers túlnyomó része idegen nyelvű forrásokból is jól ismert: most durván azt mondanám (ezt mindjárt finomítani próbálok), hogy kb. egynegyede németből készült fordítás, sokkal kisebb, de mégis jelentős egy hete-de az ún. biblikus cseh nyelvű *Tranoscius-énekeskönyvvel* mutat rokonságot. (Jíří TRANOVSKÝ, *Písné duchovní staré y nové, kterýchž cýrkev křestianska [...] užívá*, Lőcse, 1636, RMNY 1655; később *Chitara Sanctorum* néven vált ismertté. A gyűjtemény 414 éneket tartalmaz, ezek dominánsan cseh eredetűek, 8 latinból, 60 németből van fordítva, 40 ének pedig korábbi magyarországi forrásokból származik.)

A szövegközlés gyakorlata nyilván igazodik a korábbiakban lefektetett elvekhez: „[a] főszövegül választott forrást [...] betűhíven közöljük, és dőlt betűvel emeljük ki azokat a részeket, ahol a többi forrás alapján javítottuk a szöveget” (*Bevezetés*, 743). Mert ezek az énekek valóban több változatban is léteztek: elsősorban istentiszteleti használatra készültek, de a hívek otthon is énekelték, sőt imádságként is használhatták őket. Az ún. *varia lectiók*at, mint említettem, Vadai István gondozta nagy szakértelemmel.

A kötetben tehát 255 evangélikus és református énekvers szerepel. A kutatásnak több bonyolult kérdése is volt, ezek közül csak néhányat említek: egyes énekek egyaránt éltek protestáns és katolikus környezetben; az sem kizárható tehát, hogy a protestánsok által használt szövegek közül több éppen katolikus eredetű. A szövegváltozatok és az idegen nyelvű források kölcsönhatása (melyik volt az

eredeti, melyik hatott a másakra) még bizonytalanul feltárt. A 16. századi énekek 17. századi átköltései és szövegvariánsai az RMKT 16. századi sorozatában jelennek *majd* meg. Munka tehát van még elelendő; a problémákról és a tervekről kitűnő tájékoztatást ad az *Előszó*. Az idegen nyelvű énekek kezdősorainak mutatója (1202–1204) tizenhat latin nyelvű kezdősorot regisztrál, de csaknem négyszer anynyi német nyelvű (összesen 62) incipitet tüntet fel. A biblikus cseh nyelvű énekek konkordanciája itt huszonkilenc. A legtöbb ének ugyanakkor dallamok nélkül, nótajelzéssel jelent meg, ki kellett kutatni tehát a dallamokat is: ehhez a német gyülekezeti énekek adatbázisai nagy segítséget nyújtottak Ecsedi Zsuzsanna számára. Megnehezítette, de egyúttal szórakoztatta is a munkát a szándékosan téves nyomdahelyeket és hamis évszámokat feltüntető nyomtatványok azonosítása (pl. *Zengedező Mennyei Kar*): a filológia és az egyházi hagyomány együttesen adott magyarázatot a rejtekező szándékról.

A nagyon szakszerű és gondos szövegkritikai eljárás sem tudott minden kérdésre választ adni, de ez nem is volt cél: a munkatársak, összhangban a 17. századi RMKT-sorozat eredeti fő szempontjával („az egyes kötetek kialakításánál az a főszempont, hogy azok mennél könnyebben használhatók legyenek, hogy mennél jobban megkönnyítsék a további kutatómunkát”, RMKT XVII/1, 13 [4. j.]), többször figyelmeztettek arra, hogy a kötettel a további kutatómunkát, a jövő retorikai, verstörténeti és himnológiai kutatásait szeretnék szolgálni. A gyülekezeti énekek olykor 20–30 nyomtatott kiadásban is megjelentek, erősen variálódtak, felekezeti okokból gyakran szándékosan is változtattak rajtuk. Nem lezárt maga a

gyűjtemény, az énekanyag élő kapcsolatban van a jelennel, több ének ma is használatos a protestáns liturgiában.

A forrásul szolgáló nyomtatványok szerkezete alapvetően hasonló, a kéziratok viszont gyakran erősen különböznek. Az énekek sorrendje itt, ebben a kötetben a 17. századi énekeskönyvek felépítését követi, a dallamok kottája az adott énekkel együtt olvasható és tanulmányozható. Ez tehát azt jelenti, hogy az egyházi év ünnepeire írott énekek vannak az első helyen, ezeket követik a káté- és úrvacsora-énekek, a közönséges isteni dicséretetek, valamint az invokációk. A zsoltárokat nem közlik első helyen – ez ugyan nagyon tanulságos, hiszen 1569 óta a református, 1635 óta a protestáns énekeskönyvek is előre vették a zsoltárokat, ám a kötetben szereplő zsoltárok közül mindössze egy található a 17. századi énekeskönyvekben. Ennek nyilván liturgiai okai voltak, s további vizsgálódás indokolt.

A sorrend indokolja, hogy az *Előszó* a gyűjteményt 1–108, illetve 108b–254 egységekre osztja. Az első nagy rész az ünnepekről szól, változatos terjedelemben. Legnagyobb számban a böjtre, a nagyhétre és nagypéntekre való énekek szerepelnek, ötvenet számoltam meg, míg mondjuk az újesztendei énekeket mindössze kettő, a húsvétra írottakat összesen tíz képviseli. Természetesen a második egység közönséges isteni dicséretei a legszámosabbak: itt ötvenöt „különbféle ének” szerepel. A szerkesztők azt is megjegyzi, hogy az egyes ünnepeken belül laza időrendben közlik az énekeket, de függetlenül a keletkezési időtől egy csoportban adják ugyanazon idegen nyelvű ének különböző fordításait.

Az idegen nyelvű források felkutatása és betűhív rögzítése nagyon jelentős teljesít

mény volt. A munka igazán komoly nyelvi és szövegkritikai felkészültséget követelt, az eredmény viszont hosszú időre kínál kitűnő terepet az összehasonlító verstani, metrikai és elsősorban dogmatikai vizsgálatoknak. Úgy látom most, hogy a fordítások meglepően jó ritmusúak és nyelvileg elegánsak. Erre mindjárt vissza is térek.

Jól ismert Luther vonzódása a zenéhez, s az is, hogy képzett énekes és lantjátékos volt. Hans Sachs egyenesen úgy nyilatkozott, hogy Luther maga a „wittenbergi Nachtigall”. Sokszor idézik Luthernek azt a mondatát, miszerint „Isten egyik legszebb és legsodálatosabb adománya a muzsika, melynek a Sátán dühös ellensége”. Nagyon aktív volt a gyülekezeti ének új témájának és formájának kidolgozásában is: közismert, hogy *pro captu vulgi* (vagyis az *idiotae et mulierculae*) számára egyszerű és népszerű énekeket akart a gyülekezetben. Minden ének olyan legyen, kérte, mintha tegnap írták volna azokat. És mert szerinte hiányoztak akkor az erre alkalmas német költők, negyven esztendősen, így írta szemrehányóan, ő maga volt kénytelen költővé lenni. Első éneke, amely ugyan témájánál fogva nem lett alkalmas később az iskolai és gyülekezeti éneklésre (mártírénekben állított ugyanis emléket két máglyahalált halt társának, Johannes Eschnek és Heinrich Vossnak), ezzel a szimbolikus sorral kezdődik: „Eyn neues lied wyr heben an”, azaz új éneket mondunk. Az új éneknek ismerjük ótestamentumi forrásait (Zsolt 33, 3; Ézs 42, 10), de ez a szimbolikus tett, az egyház megújításának igénye, nyilván Luther-től sem függetlenül szerepel több magyar nyelvű protestáns gyülekezeti énekben is pl.: „Mindnyájan örüllyünk, / Istennek hála adgyunk, / Új éneket mongyunk” (2. sz., 1. versszak); „Uy enököt az Urnak Enekellyünk elötte, / Ez világnak minden szegletiben” (9.

sz., 2. versszak) – mindkettő adventi ének. Ide tartozik a 67. ének műfajmegjelölése (*Igen szép uy enek*), s feltűnő a 147. zsoltár parafrázisába éppen beillesztett, ott nem szereplő új sor („Diczerjétek az Urat, mert illik ötet / *Uy éneklés*, diczeret és ékes tisztelet”, 154. sz., 1. versszak).

Az idegen nyelvű énekek korabeli kezelése, ezt mondtam már, általában figyelmes, magyar nyelvű fordításaik meglepően jó ritmusúak és nyelvileg elegánsak. Hoznék most mutatványokat, például arról, hogy milyen lassú és bőbeszédű Szenci Molnár hatodik (bűnbánati) zsoltára az ismeretlen szerzőtől itt közölt parafrázis sodró lendületű bűnvallomásához képest (158. sz.):

158. sz., 1. versszak:

Ne fegy meg engem
Kegyes Istenem
A te kemény busulasodban
De kérlyek Uram,
Könyörul' rajtam
Haragodnak napian.

Szenci Molnár:

Uram te nagy haragodban,
Ki miatt vagyoc búban,
Engemet ne fedgy meg,
Es haradodnak tüze,
Szünnyc meg sebessége,
Kiben ne büntess meg.

Igaz, az ismeretlen szerzőtől származó ének metrikai szempontból nagyjából a korabeli magyar verselési hagyományt követi, Szenci Molnártól viszont tudjuk azt, hogy „franciai ritmusok”-at követett: metrikája itt is bonyolultabb (rímképlete pl. *aabccb*) verselése mégis lassúbb, bőbeszédűbb és egy strófával hosszabb is. A ha-

todik (bűnbánati) zsoltár jelentős szerepet játszott az evangélikus lelkiségben, Balassi Bálintnak szintén nagyon fontos volt; egy apokrif parafrázis első strófáját idézem:

Ó, magas egeknek, nagy mély tengereknek
igazgató Istene,
Szárzaföldnek víztől, sötétnek világtól
elválasztó mestere,
Uram, ím, kiáltok, én könyörgést nyújtok,
nézz áldozó tüzemre!

Úgy látom, az ismeretlen szerzőtől származó ének sok energiát és érzelmet mozgat, erősebb szavakat használ, mint Szenci Molnár, de hát Balassi Bálint mély megrendüléséhez ez mégsem mérhető. Ide írom még egy hosszabb (osztrák eredetű, német nyelvű) halotti ének egy topikus strófájának könnyed és már-már szellemes magyar átköltését (202. sz., 6. német és 7. magyar versszak):

Heut ist der mensch schön, iung vnd lang,
sih, morgen ist er schwach vnd kranck,
bald mus er auch sterben:
Gleich wie die blumen auff dem feld,
also wird diese schöne welt,
inn einem huy verderben.

Ma az ember iffiú és víg,
Hólnap lásd meg mely rut csig-bik,
Kórbeteg az halálnak vendég,
Mint az mezőn az szép virág,
Igy mulik el ám ez világ,
Hamar minden szomorúság.

Hozok még egy példát a fordítás értelmező szabadságára, azért is, mert a német vers (neves szerző, Paul Gerhard szerzeménye) magyar nyelvű variánsai bravúros textológiai megoldást kívántak. Vadai Istvántól tudom (a mindig nagyon pontos jegyzet ezt

nem említi), hogy már a német eredeti felkutatása előtt választani kellett a *Tsukom* ('csókom') és *Tsukom* ('tyúkom') között. Az itt 138. számú *esti ének* 8. strófájának variánsai mind *Tsukom* alakot hoznak (Lócse, 1694, 1696): „Térits-ki szárgyaidat, / Vedd alá fiatskádat, / JEsus lelki *Tyukom*: / Akar Sátán el-nyelni; / Hadd az Angyalt mondani: / E' gyermek el ne romollyon.” Vadai, a tapasztalt textológus itt a szövegkritika szabályként működő eljárását követte, s a *lectio difficilior* elmélete szerint az idegebb, nehezebben érthető, kevésbé banális alakot választotta. És igaza lett, Paul Gerhard később azonosított versének nyolcadik strófája így hangzik:

Breit auß die Fügel beyde,
O JEsu, meine Frewde,
Vnd nim *dein Kùghlein* eyn.

Wil Sathan mich verschlingen,
So laß die Englein singen:
Diß Kind soll unverletzt sein.
(Lócse, 1686 [RMK II. 1583]: a 3. sor „und nimb *dein Kùchlein* ein!”)

Az individuális, elmélyült imaszövegek bensőséges megszólítása az *édes Jézus*. Főleg egyéni imaszövegekre jellemző ez a német nyelvű kortárs vallásos lírában is. Összeszedtem ennek néhány példáját most az itt közölt gyülekezeti énekekből. Úgy gondolom, ezek egyre inkább egyéni vallásosságot mutató énekek, szemben a domináns „mi feladójú” típusal (vö. HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982, 208–209): „Oh te *édes Jézus*, ki értünk születéll” (15. sz., 5. versszak; „Valószínűleg eredeti szerzemény, a szerzőt nem tudjuk azonosítani”); „*Édes Jézus* légy mi velünk” (45. sz., 4. versszak; „Nagyböjti ének, könyörgés. 1660 előtt ke-

letkezett. Szerzőjét, esetleges forrását nem ismerjük”); „Óh drága születtem / Ártatlan *édes Jesus*” (79/II, 4. versszak; sok magyar nyelvű énekeskönyvben szerepel, „bizonyára fordítás, de eredetijét nem ismerjük”); „Is-tenem, neked meg vallom, / Regi nagy sok gonoszságom / Könyvező szemmel siratom / Botsásd meg kérlek oh *édes JEsusom*. (118. sz., 1. versszak; „Lelkipásztori könyörgés. 1700 körül keletkezett. Az akrosztichon szerint IATAT NAVTSJ’ [JSTVAN TATAI]”).

A *Jegyzetek* (743–1156), amint erre már többször és nagy elismeréssel utaltam, valamint a *Jegyzékek, mutatók* (1159–1222) a

legkorszerűbb eljárással készültek, informatívak, szakszerűek és használhatóak.

Az RMKT XVII/17. kötet nagy nyeresége a hazai összehasonlító irodalom- és egyháztörténeti, valamint himnológiai kutatásnak. Összeállítói kitűnő munkát végeztek, igyekeztek a legbonyolultabb és legösszetettebb forrástörténeti és szövegkritikai problémákat is megoldani. Erre a fentiek elég szemléletes példákat adtak, ezért ismét csak elismerésemet és köszönetemet fejezem ki.

Ötvös Péter
egyetemi docens (SZTE)

Hopp Lajos: *Un épistolier et traducteur littéraire à l’orée des Lumières: Kelemen Mikes*

Recueil d’essais, sous la direction de Gábor Tüskés publié par Imre Vörös et Anna Tüskés, revu et préparé par Béatrice Dumiche et Krisztina Kaló, Szeged, JATEPress, 2014, 183 l.

A kötet a Szegedi Tudományegyetemen működő Francia–Magyar Felvilágosodás-kutató Központ néhány éve elindított sorozatában jelent meg, a JATE Press gondozásában. A *Felvilágosodás–Lumières–Enlightenment–Aufklärung* címet viselő kiadványsorozat 2012 óta tesz közzé a 18. századi témakörbe tartozó köteteket Bartha-Kovács Katalin, Penke Olga és Szász Géza szerkesztésében. Elsőként a *Képek, szövegek, olvasatok* problematikáját boncoló tanulmányok jelentek meg 2012-ben, egy évvel később a Diderot-fordításokat tekintették át széles válogatásban (*Traduire Diderot*, Szeged, JATEPress, 2013). A Hopp Lajos Mikes-tanulmányaiból összeállított francia nyelvű tanulmánykötet, az *Un épistolier et traducteur littéraire à l’orée des Lumières* [Egy levélíró és műfordító a korai felvilágosodás korában] a harmadik a sorban, és

a Humboldt Alapítvány támogatásával jelent meg. A cikkeket tudományos gonddal összeállított apparátus kíséri, amelyben fontos tudnivalók szerepelnek: a nyomtatott és kéziratos források listája, az átirások alapelvei, továbbá egy gondosan összeállított névmutató és bibliográfia (Kovács Eszter munkája).

A kötet valójában két életút és két életmű bemutatása. Egyrészt összefogja és hozzáférhetővé teszi Hopp Lajos idegen nyelven közzétett Mikes-cikkeit és kutatásait, másrészt az ő munkái alapján betekintést nyújt a magyar irodalom talán legkiválóbb levélregény-szerzőjének életébe és tevékenységébe. Sokszor igen nehezen hozzáférhető, eredetileg folyóiratokban és kötetekben közölt tanulmányokról van szó, amelyekhez két kiadatlan tanulmány csatlakozik Hopp Lajos hagyatékából.